

havens en kades. Ook besluiten die toch niet zijn uitgevoerd, hebben een plekje gekregen. Het vaste stramien maakt de atlas overzichtelijk en prettig om te lezen. Wel zijn sommige hoofdstukken wat compacter dan andere. Het moet lastig zijn geweest om de geschiedenis van sommige roerige tijden in één hoofdstukje te persen. Hier en daar is te merken dat er keuzes zijn gemaakt. Zo krijgt de tijd van 1850 tot aan 1940 maar liefst in dertien hoofdstukken aandacht. Heel begrijpelijk is dat er ook veel aandacht is voor de keuzes die werden gemaakt na 1945. Het plan Witteveen, basisplan Van Traa en plan 2000+ worden alle uit de doeken gedaan. Jammer is dat er nergens echt diepgaand wordt verteld over bouwwerken. Een korte vermelding en een enkele foto is alles wat we van bijzondere bouwwerken als de kubuswoningen te weten komen.

Een inwoner of kenner van Rotterdam zal zeker uit de voeten kunnen met de vele verwijzingen naar gebouwen of straten in de tekst. Toch is het boek ook voor een geïnteresseerde leek goed te volgen. De atlas is bovendien niet alleen een naslagwerk over de stad Rotterdam maar biedt ook een leuk inzicht in de ruimtelijke ordening van Nederland. Vragen als 'wat doen we met een zich uitbreidende stad' of 'hoe lossen we het transportprobleem op' hebben zich uiteraard overal in Nederland voorgedaan. Ideeën als het bouwen van tuindorpen in de jaren dertig of wijken als intieme leefgemeenschappen in de jaren vijftig hebben in alle steden hun sporen nagelaten.

De *Historische atlas* leest vlot. Wel moet de lezer het niet vervelend vinden veel jaartallen in de tekst aan te treffen. Het is wellicht de vraag of in de huidige opzet van dit boek werkelijk bij elk besluit ook het jaartal moest worden vermeld. Door de strakke indeling van de hoofdstukken is het nauwelijks mogelijk zich te vergissen in de tijd. Er zullen hopelijk niet veel mensen zijn die de atlas slechts als encyclopedie van feitjes zullen gebruiken. De atlas is een goed geschreven boek waar de stad Rotterdam blij mee mag zijn. Als leuke toegift zijn bovendien de foto's van Hajo Piebenga opgenomen. Deze fotograaf maakte in 2004 voor de expositie 'U bevindt zich hier' een serie foto's vanuit hetzelfde standpunt als oude meesters. De oude schilderijen en de foto's zijn meestal naast elkaar afgedrukt. In één oogopslag is de opmerkelijke bouwgeschiedenis van Rotterdam helder.

Saskia Wubbolts-de Boer

R. Lesaffer, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis* (Leuven: Universitaire pers, 2004, xiv + 484 blz., €55,-, ISBN 90 5867 416 9).

Het staatsvormingsproces dat grote rijken als Engeland, Spanje en Frankrijk al tijdens de Middeleeuwen doormaakten, werd gekenmerkt door centralisatie of hiërarchisering, uniformering en natuurlijk bureaucratisering. We zien het resultaat ervan in de piramidale opbouw die de staatsstructuur en -instellingen kregen met de monarch aan de spits. Lokale en regionale verschillen en eigenaardigheden moesten verdwijnen en daarmee ook autonomie en identiteit. Rechtscodificatie en centrale rechtsprekende organen zorgden op den duur voor rechtseenheid en als bijverschijnsel voor rechtszekerheid en rechtsgelijkheid. Dit is een proces geweest dat vele eeuwen in beslag heeft genomen; het was niet rechtlijnig, liep niet synchroon in de diverse staten en ging ook niet zonder schokken gepaard, maar de tendens ervan is onmiskenbaar.

Een min of meer vergelijkbaar proces van centralisatie en uniformering — eufemistisch harmonisatie genoemd — zien wij de laatste halve eeuw optreden in 'Europa'. Daar begon dit gelijksoortige proces echter met economische samenwerking. Eén staatsbestel is er (nog) niet. (Over dit merkwaardige fenomeen: Paul Kapteyn, *Markt zonder staat. Het Europese dilemma*

van *integratie en civilisatie* (Bussum, 1993.) Misschien in wording? Op een recente gemeenschappelijke vergadering wensten, of durfden, de Europese staatshoofden de doelstelling van hun 'unie' niet op de agenda te zetten. Centrale instellingen van bestuur, volksvertegenwoordiging, wetgeving en rechtspraak zijn inmiddels in functie. Hun supranationale bevoegdheden nemen toe.

Een aspect van staatsvorming en -inrichting dat bij historici doorgaans buiten beeld blijft, is de rechtsontwikkeling, of de rechtscultuur om het eens modieus te zeggen. Dat is wel begrijpelijk want het recht is een moeilijke, gespecialiseerde materie, maar het is toch jammer want het recht is het ordenende principe dat een samenleving in stand houdt. En dat gaat niet vanzelf: er ligt een wetgevingsproces aan ten grondslag en het recht wordt, in gevallen van conflict, verwerkelijkt door rechtspraak — idealiter in het kader van een rechtsstaat. Om de rechterlijke vonnissen uit te voeren zijn vormen van geïnstitutionaliseerde dwang nodig.

Dit belangrijke aspect van de statengeschiedenis is het onderwerp van een leerboek dat de jonge Belgische rechts- en cultuurhistoricus Lesaffer aan zijn studenten in Tilburg en andere belangstellenden aanbiedt. Hij heeft — tot zijn spijt, denk ik — geconstateerd dat het zijn aankomende studenten aan een algemeen historisch kader ontbreekt. Anderzijds ziet hij kennelijk die 'Europese' rechtsontwikkeling naar groter eenheid als een voldongen feit. Vandaar zijn ambitie om de lezer op twee sporen te bedienen: enerzijds een politieke geschiedenis, aan de andere kant: grote lijnen der rechtsontwikkeling. Deze komen tot uitdrukking in de thematische geleiding van de stof: hoofdstukken over 'politiek en staat' en over 'cultuur en recht' in zeven perioden van oudheid tot heden.

Over de Nederlanden vindt men in zo'n breed kader maar weinig bladzijden. (189-191, 301-305, 418-420) Om zich daarin te verdiepen blijft men dus aangewezen op oudere handboeken als die van De Blécourt en Fischer, Kunst, Gerbenzon en Algra of Lokin en Zwolve. Allicht kunnen in een leer- en handboek als dit ook niet alle onderwerpen even uitvoerig behandeld worden. Zo zou men over de rechtspraak — die een beetje verstopt zit in het verhaal — vóór de late Middeleeuwen (250-252) wel meer hebben willen vernemen. De 'continentale Europese rechtstraditie' (5) wordt wel gepostuleerd — en dat is geen nieuwtje —, maar kan toch slechts door abstraheren, om niet te zeggen negeren, van de enorme rechtsverscheidenheid worden volgehouden. Van een 'evenwicht' tussen beide (6) is in dit boek geen sprake: de nadruk valt sterk op de eerste interpretatie.

Toch biedt Lesaffer ook de Nederlandse historicus een boeiend perspectief op grootse ontwikkelingen waarin de Nederlandse republiek en monarchie een eigen rolletje hebben gespeeld. Zijn handboek geeft niet alleen zijn rechtenstudenten maar tevens studenten 'geschiedenis' een nuttige verdieping van een verwaarloosd aspect van hun 'vak'. Jammer alleen van de malle tekeningetjes die het boek een wat infantiel aanzien geven, dat in het geheel niet overeenkomt met de serieuze inhoud. Naast de aanwezige index van persoonsnamen is in een boek als dit een register van zaken eigenlijk onontbeerlijk.

A. H. Huussen jr.

A. A. MacDonald, A. H. Huussen, ed., *Scholarly environments. Centres of learning and institutional contexts 1560-1960* (Groningen studies in cultural change VII; Leuven etc.: Peeters, 2004, xi + 227 blz., €45,-, ISBN 90 429 1411 4).

Het onderzoeksprogramma van de Groningse universiteit 'Cultural change. Dynamics and